

מרוקו ותהליך השלום הישראלי-פלסטיני

עינת לוי, ד"ר רועי קיבריק, ד"ר נמרוד גורן*

מרץ 2021

מתוקף מקומה במרחב הערבי והמוסלמי, למרוקו מחויבות רבה לסוגייה הפלסטינית ולשמירה על המקומות הקדושים בירושלים. לאורך ההיסטוריה, שימשה מרוקו לפרקים כמתווך בין ישראל לעולם הערבי, והתגייסה לסייע גם לתהליך השלום הישראלי-פלסטיני במסגרת תהליך אוסלו. מדיניות-החוץ של מרוקו מאופיינת בניסיון למצב עצמה כמדינה ניטרלית שוחרת יציבות, המוכנה לסייע ולתווך בסכסוכים שונים, ומאמצים אלו ניכרים ובאים לידי ביטוי בזירה הפלסטינית, במזרח התיכון ובצפון אפריקה. בישראל רואים בחיוב את הקשרים עם מרוקו, כאשר התפוצה המרוקאית הגדולה בישראל תומכת בכך ומחזקת את התפיסה החיובית. בקרב הפלסטינים, התפיסות כלפי מרוקו חלוקות. לצד תפיסה חיובית הנשענת על הכרה במחויבותה של מרוקו לסוגייה הפלסטינית, נשמעת גם ביקורת מדודה על החלטתה לקדם נורמליזציה עם ישראל. גם במרוקו התפיסות כלפי תהליך הנורמליזציה מורכבות, ולצד גיבוי למהלך נשמעים קולות ביקורתיים. מרוקו אינה יכולה להניע ולנהל את תהליך השלום הישראלי-פלסטיני, אולם ביכולתה לסייע לו על ידי הענקת שירותי תיווך וגישור, ומתן לגיטימציה רחבה להסדר מוסכם במקומות הקדושים בירושלים.

א. מבוא

למרוקו מחויבות לסוגייה הפלסטינית ולשמירת המקומות הקדושים לאסלאם. מחויבות זו נובעת לפני הכול מסמכותו הדתית של מלך מרוקו, כנצר לשושלת העלווית ולמשפחת הנביא מוחמד. מרוקו חברה בליגה הערבית מאז 1958, ומכהנת כיו"ר ועדת ירושלים למקומות הקדושים לאסלאם בארגון לשיתוף פעולה אסלאמי מאז 1975. תפקיד זה הופך את מרוקו לרלוונטית לסכסוך הישראלי-פלסטיני ואף מטיל עליה אחריות בכל משא ומתן שמתנהל בין ישראל והפלסטינים, בו שאלת ירושלים מהווה סוגיית ליבה.¹

לצד כל אלה, ישנו קשר תרבותי עמוק בין מרוקו לבין יוצאי מרוקו החיים בישראל, והיא מהווה חלק ממרחבי הגעגוע של החברה הישראלית. עשרות אלפי ישראלים מבקרים במרוקו בכל שנה, חלק גדול מהם במסגרת טיולי שורשים ומורשת ולעיתים קרובות אף יותר מפעם אחת. השפה המרוקאית, התרבות והמורשת עודן נוכחות בבתים רבים בישראל. לאור כל זאת, עולה השאלה האם למרוקו יכולה להיות תרומה בקידום תהליך השלום הישראלי-פלסטיני ואם כן, כיצד תרומה זו יכולה לבוא לידי ביטוי.

תרומתה האפשרית של מרוקו תיבחן במאמר זה בכמה היבטים: האחד, היסטורי, על סמך ניסיונות המעורבות המרוקאית בתקופת המלך חסן השני ומחמד השישי; השני, השוואתי, על סמך ניסיונות המעורבות המרוקאית בסכסוכים אזוריים אחרים בעולם הערבי ובאפריקה; ולבסוף, הפוליטי-ציבורי, על סמך עמדות בקרב ישראלים, פלסטינים ומרוקאים – בדרג מקבלי החלטות ובציבור הרחב – ביחס למעורבות מרוקאית.

* עינת לוי היא חוקרת במכון מיתוים והמייסדת של "קונקשן למרוקו"; ד"ר רועי קיבריק הוא מנהל המחקרים של מכון מיתוים; ד"ר נמרוד גורן הוא ראש מכון מיתוים. מאמר זה נכתב כחלק מיזמה במימון ממשלת בריטניה, אך העמדות המבוטאות בו אינן מייצגות בהכרח את עמדותיה של ממשלת בריטניה.

¹ עדות לתפקיד זה באה לידי ביטוי במסגרת החלטות גופיים אסלאמיים שונים, כדוגמת ועידת שרי החוץ ה-37 של ארגון המדינות האסלאמיות, שהתכנסה במאי 2010. פרוטוקול הישיבה כלל את סעיף 17 (עמ' 10) ובו הודגש תפקידה של מרוקו: "Affirms its support for the efforts of His Majesty King Mohammed VI, Chairman of Al Quds Committee, in supporting the City of Al Quds Al Shareef, in preserving its Arab and Islamic identity and .in supporting the steadfastness of its in confronting the Judaization attempt they are faced with."

ב. ההיבט ההיסטורי: מעורבות מרוקו בסכסוך בתקופת חסן השני ומחמד השישי

לאורך ההיסטוריה, סייעה מרוקו לפרקים לתהליך השלום בין ישראל לשכנותיה, הודות לניטרליות היחסית שלה, להיותה נקודת מפגש בין מזרח ומערב, ולאמון שמביעים בה הצדדים לסכסוך. המלך חסן השני ייחס לכך חשיבות רבה והמעורבות המרוקאית התאפיינה בתקופתו בעיקר בסיוע לתקשורת בין שחקנים יריבים ובהיותה מקום מפגש אידיאלי לשלבים ראשונים במשא ומתן, בזכות האירוח המרוקאי ואווירת האמון החיובית שאפיינה את המפגשים. לדוגמה, במהלך המשא ומתן בין ישראל למצרים בשנות ה-70, הייתה זו מרוקו שסייעה ואירחה את הפגישה ההיסטורית בין שר החוץ הישראלי דאז, משה דיין, לבין סגן ראש ממשלת מצרים, מוחמד חסן אל-תוהאמי. המעורבות המרוקאית באה לידי ביטוי גם במסגרת תהליך אוסלו. מרוקו נכנסה לתמונה לאחר שהתהליך היה כבר בעיצומו והפכה משמעותית יותר לאחר ביקור רבין ופרס ברבאט בספטמבר 1993, בדרכם חזרה מטקס החתימה על הסכם אוסלו בושינגטון. באוקטובר 1994, מרוקו אירחה את "ועידת קזבלנקה", ועידה כלכלית אזורת, שבה הוכרז על סיום החרם הערבי על ישראל.²

לעומת זאת, המעורבות המרוקאית כמעט שלא באה לידי ביטוי בהצעת תכניות או יוזמות שלום קונקרטיים. בהקשר הזה, ועידת הפסגה שהתקיימה בפאס בספטמבר 1982 הייתה אירוע נדיר למדי, בו מרוקו וערב הסעודית הציגו את "תכנית פאס" להסדר מדיני במזרח התיכון, שלא התקבלה על ידי ישראל בסופו של דבר.³ דפוס זה של "תיווך מאפשר" מצד מרוקו, המספק מסגרת מיטבית להידברות ולמפגש, ומשאיר לצדדים בסכסוך לנסח את ההסכמות ביניהם ובעצמם, חזר על עצמו גם בנקודות זמן אחרות.

מאז האינתיפאדה השנייה, שפרצה באוקטובר 2000, מעורבותה של מרוקו בסכסוך הישראלי-פלסטיני הצטמצמה משמעותית ומאופיינת עד היום בהימנעות וזהירות יתרה.⁴ המלך מחמד השישי, שרק עלה שנה קודם לשלטון, העדיף להתמקד תחילה באתגרים הפנימיים ולבסס את שלטונו מבית. אחד האתגרים המרכזיים היה התחזקות הזרם האסלאמיסטי בממלכה, שבאה לידי ביטוי בניצחון מפלגת הצדק והפיתוח בשתי מערכות הבחירות האחרונות שהתקיימו ב-2011 וב-2016. לכך ניתן להוסיף את הקיפאון בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני בשנים האחרונות ואת ירידת מרכזיותו של הנושא מהשיח הציבורי המרוקאי. חוסר-היציבות במזרח התיכון מאז פרוץ האביב הערבי, והבנה שאין באפשרות המערכת הבין-ערבית לספק מענה ראוי לאינטרסים המרוקאים, כמו הבטחת ריבונותה על הסהרה, הביאו את מרוקו לצמצם בשנים האחרונות את פעילותה במערכת זו לטובת חיזוק הקשר עם אפריקה ומדינות אחרות. מגמה זו, הרחיקה אותה עוד יותר גם מענייני הסכסוך הישראלי-פלסטיני.⁵

ניתוח תוכן של נאומי מחמד השישי מחזק מגמה זו. בתקופה שבין אפריל 2012 לבין ינואר 2018, הוזכרה ישראל ב-12 מתוך 111 נאומים רשמיים שנשא (כ-11 אחוזים). ב-11 מתוך 12 הנאומים שבהם הופיעה, ישראל הוזכרה כ-4 פעמים בממוצע בכל נאום, לרוב בהקשר שלילי או ניטרלי וללא התייחסות חיובית כלשהי. הנאום שנשא מחמד השישי ב-29 בנובמבר 2017 בלט בכך שישראל הוזכרה בו 22 פעמים. תשומת הלב המיוחדת התחייבה נוכח הכרזת טראמפ על ההכרה האמריקאית בירושלים כבירת ישראל, ועל רקע אירועי כ"ט בנובמבר והיום הבינלאומי לסולידריות עם העם הפלסטיני. מחמד השישי הביע דאגה נוכח הפרת הסטטוס-קוו בירושלים ומצב הפלסטינים. הוא הפציר בישראל להפסיק את הבנייה בהתנחלויות ולחדול מהפרת האמנות הבינלאומיות ואף קרא להתערבות בינלאומית. באותה נשימה, הוא הזמין את ישראל לחזור לשולחן המשא ומתן, תוך הבעת תמיכה ביוזמות שלום קודמות, כמו יוזמת השלום הערבית, המבוססות על פתרון שתי-המדינות.

² שמואל שגב, *הקשר המרוקני* (תל-אביב: שמואל שגב, 2008);

³ "Rabin and Peres Visit Morocco Amid Hope for Diplomatic Ties," *JTA*, 14 September 1993.

⁴ תכנית בת 8 סעיפים שקראה לנסיגה ישראלית מכל השטחים הכבושים, פינוי ההתנחלויות, הבטחת חופש דת, הכרה בזכות ההגדרה העצמית של הפלסטינים ועוד. לתוכן המלא של התכנית שהוצעה, ראו [באתר המידע של כנסת ישראל](#).

⁵ עינת לוי, "ישראל ומרוקו: שיתופי פעולה עם שורשים", *מיתווים - המכון הישראלי למדיניות חוץ אזורת*, יולי 2018.

⁵ ההתמקדות במדינות אפריקה ובמערב נובעת מתוך תפיסה שאלה הן הזירות שיש ביכולתן לספק מענה טוב יותר לצרכים הפוליטיים והכלכליים העיקריים של מרוקו ולאינטרסים שלה באזור הסהרה. להרחבה ראו: אילת לוי, "מרוקו: החזרה לאיחוד האפריקני וההתרחקות המתמשכת מהליגה הערבית", *מרכז משה דיין*, 2017;

Aziz El Yaakoubi, "Disunity, Says Won't Host Summit," *Reuters*, 19 February 2016.

באוגוסט 2017, עת התרבו התקריות האלימות בין ישראל לפלסטינים בירושלים, מחמד השישי שלח מכתב נחרץ למזכ"ל האו"ם בו יצא נגד הפעילות הישראלית בירושלים בכלל ובמסגד אל-אקצא בפרט. הפעילות הישראלית תוארה כבלתי מקובלת וככזו המנסה לשנות את המצב ולקבוע עובדות בשטח. המלך קרא לקהילה הבינלאומית לנקוט צעדים נחוצים כדי להכריח את ישראל לשים סוף לפרובוקציות מצדה, שעלולות לדבריו להצית קיצוניות, מתח ואלימות באזור כולו.⁶

בדצמבר 2020, בעקבות חידוש היחסים הרשמיים בין ישראל ומרוקו, שוחח ראש הממשלה בנימין נתניהו עם מלך מרוקו, והזמינו לבקר בישראל.⁷ תגובה מרוקאית רשמית להזמנה זו טרם פורסמה, אולם באמצעי תקשורת שונים דווח כי המלך התנה את הביקור בהכרזה על חידוש המשא ומתן עם הפלסטינים ובאפשרות להיוועד עם יו"ר הרשות הפלסטינית ברמאללה.⁸ אם אכן יתממש ביקור כזה, זו תהיה הפעם הראשונה שבה יבקר מלך מרוקאי בפומבי בישראל.

ג. ההיבט ההשוואתי: מעורבות מרוקו בסכסוכים אזוריים בעולם הערבי ובאפריקה

מעורבות מרוקו במאמצי תיווך בסכסוכים שונים בעולם הערבי ובאפריקה הולכת וגוברת בשנים האחרונות כחלק מתפיסת מדיניות-החוץ שלה. מגמה זו מתאפשרת בזכות מאפייניה הייחודיים, היותה נקודת מפגש בין מזרח ומערב, אופייה האסלאמי המתון, הניטראליות היחסית שלה והאמון שמביעים בה הצדדים. בחינת אופי המעורבות המרוקאית בסכסוכים שנוגעים ללוב, קטר ומאלי ובתהליך הפיוס הפנים-פלסטיני, עשויה לשפוך אור גם על התרומה האפשרית של מרוקו בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני, ועל יתרונותיה וחסרונותיה של מעורבות אפשרית זו.

מרוקו, אשר חוששת שהסכסוך בלוב יזלוג גם אליה, הפגינה מעורבות בניסיונות ההסדרה בין הצדדים בלוב. היא אירחה מספר שיחות בין הצדדים הניצים, כאשר "ההסכם הפוליטי הלובי" שמהווה מסגרת לפתרון הסכסוך נחתם ב-2015 בעיר סח'ירא, ובספטמבר 2020 נפגשו הצדדים בעיר בזניקת במטרה לקדם הגעה להפסקת אש. נוכח הסכסוך שפרץ ב-2017 בין קטר לבין ערב הסעודית, איחוד האמירויות, בחריין ומצרים, בחרה מרוקו שלא לנקוט צד, אלא להציע את שירותיה כמתווכת תוך שמירה על ניטראליות. מדיניות זו זכתה בהצלחות מרוקאיות רשמיות לכינוי "ניטראליות קונסטרוקטיבית" ("الحياد البناء"),⁹ ומלך מרוקו קיים מספר שיחות עם הצדדים השונים במטרה להגיע להבנות ביניהם.¹⁰ מרוקו הציעה את שירותי התיווך שלה גם עבור סכסוך הדמים שפרץ במאלי ב-2020.¹¹ במקרה זה, סביר להניח שגם המעורבות הפעילה של אלג'יריה כמתווכת במאלי היוותה לכשעצמה תמריץ נוסף למרוקו לפעול לחיזוק מעורבותה באזור ולצמצום השפעת יריבתה אלג'יריה. מרוקו אף הייתה מעורבת בתהליך הפיוס הפנים-פלסטיני בין פתח וחמאס. ביולי 2012, חאלד משעל, שכהן באותו זמן כיו"ר הלשכה המדינית של חמאס, ועזאם אל-אחמד, חבר הוועד המרכזי של הפתח, קיבלו בברכה את מרוקו כמתווכת במאמצי הפיוס הלאומי בין שתי התנועות הפלסטיניות.¹²

דוגמאות אלו מאפיינות את מאמציה של מרוקו למצב עצמה כמדינה ניטראלית ואחראית, השואפת לקדם יציבות אזורית. מדיניות זו לא רק מסייעת למרוקו לטפח את דימויה כלפי חוץ, אלא גם מסייעת לה לטפח חברה מתונה ויציבה מבית, המושתתת על ערכים לאומיים של סובלנות ומתינות. מעורבותה של מרוקו בסכסוכים אחרים באזור, יכולה להצביע על נכונותה העקרונית של מרוקו לגלות עניין גם בסכסוך הישראלי-פלסטיני ככל שתיווצר עבודה הזדמנות לעשות כן.

⁶ "OIC Commends Moroccan King's Efforts as Chairman of Al Quds Committee," *The North Africa Post*, 2 August 2017.

⁷ ג'ודי מלך, "נתניהו שוחח עם מלך מרוקו והזמין אותו לבקר בישראל", *הארץ*, 25 בדצמבר 2020.

⁸ איתמר אייכנר, "נתניהו לוחץ, אבל לא בטוח שמלך מרוקו יסכים ללוב ולהיות חלק מקמפיין", *וואינט*, 25 בינואר 2021.

⁹ "Morocco offers to mediate Qatar-GCC crisis," *Al-Jazeera*, 11 June 2017.

¹⁰ ריאיון עם מומחה ממרוקו למדיניות חוץ מרוקאית, 10 במרץ 2021 (בחר להישאר בעילום שם).

¹¹ "Ultimate Goal of Moroccan Mediation is None Other Than Stability of Mali and Peace in the Region (Ambassador)," *MAP Agence Marocaine de Presse*, 4 October 2020.

¹² "Fatah, Hamas welcome Moroccan mediation in reconciliation," *Morocco Today*, 15 July 2012; Moath al-Amoudi, "Morocco wants to help resolve Palestinians' problems," *Al-Monitor*, 25 January 2018.

ד. ההיבט הפוליטי-ציבורי: עמדות ביחס למעורבות מרוקו בקידום שלום ישראלי-פלסטיני

היכולת של מרוקו למלא תפקיד משמעותי בתהליך השלום בין ישראל והפלסטינים תלויה גם במציאות הציבורית והפוליטית הישראלית, הפלסטינית והמרוקאית. על מציאות זו ניתן ללמוד מהתגובות שעלו ביחס לחידוש היחסים בין ישראל ומרוקו ומעמדות הצדדים השונים ביחס למעורבות מרוקאית בסכסוך הישראלי-פלסטיני. זאת, בקרב מקבלי החלטות ודעת הקהל כאחד.

התפיסה בישראל את הקשרים עם מרוקו

ההכרזה על חידוש היחסים הרשמיים בין ישראל ומרוקו זכתה לאהדה והתקבלה בהתרגשות בקרב רבים ממקבלי החלטות ובציבור הישראלי. החיבור הנדיר שהתאפשר בין אינטרסים פוליטיים ומדיניים והיבטי תרבות וזהות אישית הוא אחת הסיבות לכך. הרטוריקה הפוליטית בנאום שנשא ראש המל"ל, מאיר בן שבת, מיד לאחר טקס החתימה ברבאט שהתקיים ב-23 בדצמבר 2020 ביטאה זאת.¹³ עבור ישראלים רבים, מרוקו איננה "עוד מדינה" במזרח התיכון, אלא מהווה חלק ממרחבי הגעגוע של החברה הישראלית. בין מרוקו וישראל מתקיימת רשת קשרים אזרחיים ענפה, המבוססת על ערכים וזהות מרוקאית משותפת. בישראל חיים כמיליון יוצאי מרוקו, שעדיין משמרים את זהותם המרוקאית לצד זו הישראלית. גם במרוקו מכירים בקבוצה זו כתפוצה המרוקאית השנייה בגודלה בעולם.¹⁴

ייתכן כי מעורבותה של מרוקו בסוגיה הישראלית-פלסטינית עשויה לזכות לתמיכה בקרב הישראלים יוצאי מרוקו, על אף נטיית רבים מהם לתמוך במפלגות ימין המתנגדות לפתרון שתי-המדינות עם הפלסטינים. אולם, מעורבות מרוקאית עשויה לבוא לידי ביטוי גם בהפעלת לחץ מצדה על ישראל – שצפויה להתקבל בפחות אהדה – נוכח צעדים שעשויים להביך את השלטונות במרוקו כגון הרחבת הבנייה בהתנחלויות, סבבי הסלמה, והפרת הסטטוס קוו בירושלים.

תפיסות פלסטיניות כלפי מרוקו

חידוש היחסים בין מרוקו לישראל זכה לתגובה מדודה למדי מצד הרשות הפלסטינית, וודאי בהשוואה לתגובה הפלסטינית הביקורתית החריפה בעקבות ההסכמים עם איחוד האמירויות ובחריין. ייתכן שהשיחות האישיות שקיים מלך מרוקו עם אבו מאזן ריכזו את האווירה, או אולי ההדגשה המרוקאית כי לא מדובר במהלך שהוא חלק מהסכמי אברהם, אלא בחידוש יחסים קודמים, לצד הרצון מצד הרשות הפלסטינית לא לפגוע בקשריה עם מרוקו.¹⁵ ייתכן שחידוש הקשרים הרשמיים בין ישראל ומרוקו פגע במידה מסוימת בדימוי הניטראלי של מרוקו בעיני הפלסטינים. בריאיון עם הלא ח'ליל סאלם, מנכ"לית מרכז אל-קדס למחקרי מדיניות, היא טענה שלדיפלומטיה המרוקאית לא יהיה קל לסלול את דרכה כמתווכת בסכסוך. להערכתה "למרוקו אין את העוצמה, יכולת ההשפעה והכלים הדרושים על מנת לתווך בין הפלסטינים והישראלים. למרוקו אין השפעה על הממשלה הישראלית או על המפלגות בכנסת ואין לובי מרוקאי יהודי בישראל שמסוגל למלא את התפקיד הזה".¹⁶ באותו נושא, ד"ר עלי אל-אעור, מומחה פלסטיני לסכסוך ומנהל מחלקת התקשורת הישראלית ברשות הפלסטינית, מתאר דווקא את ההשפעה החיובית שיכולה להיות למעורבות מרוקאית על ישראל ועל דעת הקהל הישראלית. לדברי אל-אעור "במידה שיהיה תיווך מרוקאי בתהליך השלום בין ישראל והפלסטינים, היהודים המרוקאים בישראל יפעילו לחץ פוליטי על הממשלה הישראלית ועל הכנסת כך שיתמכו במאמצים של מלך מרוקו לקדם הסכם שלום בין הצדדים".¹⁷

¹³ גבי שניידר, "ישראל ומרוקו חתמו על הסכמי הנורמליזציה. הניצגויות יפתחו בעוד שבועיים", *הידברות*, 23 בדצמבר 2020.

¹⁴ עובדה זו הוזכרה בדוח רשמי מטעם משרד התפוצות המרוקאי ממרץ 2016.

¹⁵ דני זקן, "אבו-מאזן הפיק לקחים והביקורת על מרוקו הרבה יותר מתונה", *גלובס*, 26 בדצמבר 2020; ריאיון עם הלא סאלם, מנכ"לית מרכז אל-קדס למחקרי מדיניות, 2 במרץ 2021. כמו כן, נראה שהפלסטינים אימצו מאז אסטרטגיה זהירה יותר על מנת לאזן את קשריהם עם הגורמים השונים במזרח התיכון, כמו חיזוק הקשר עם רוסיה וסוריה. חלק מהפלסטינים רואים ברוסיה כמועמדת מוצלחת לתיווך בסכסוך, בזכות ריחוקה היחסי ויכולתה להפעיל לחץ על ישראל. להרחבה ראו:

"Palestinian Authority Seeks to Warm Relations With Syria and Russia in 'New Middle East' - Official," *Sputnik International*, 27 February 2021.

¹⁶ ריאיון עם הלא סאלם, מנכ"לית מרכז אל-קדס למחקרי מדיניות, 2 במרץ 2021.

¹⁷ ריאיון עם ד"ר עלי אל-אעור, מומחה פלסטיני לסכסוך ומנהל מחלקת התקשורת הישראלית ברשות הפלסטינית, 1 במרץ 2021.

תפיסות רווחות במרוקו כלפי הסוגייה הפלסטינית

הסוגייה הפלסטינית נמצאת על סדר היום במרוקו והיקף הפעילות הציבורית לגביה גבר בשנים האחרונות באופן ניכר. במאי 2018, הסביר יחיא עלם, חוקר פוליטי באוניברסיטת אל-קראווין בפאס, בריאיון לאתר אל-מוניטור ש"ישנה תמיכה חסרת גבולות בסוגייה הפלסטינית ברמה העממית, כמו גם מבחינת יוזמות מצד החברה האזרחית, ששמו להן למטרה להיאבק באנשים ובמוסדות התומכים בנורמליזציה עם ישראל". מעורבות זו באה לידי ביטוי בהזמנת נציגים פלסטינים לאירועים מדיניים המתקיימים במרוקו, בהקמת מרכז תרבות מרוקאי במזרח ירושלים, באירועים אקדמיים, במפגני תמיכה במאבק הפלסטיני ועוד.¹⁸ המתנגדות הנחרצות ביותר לקשרים עם ישראל הן תנועות החרם, שפעילותן במרוקו החלה עוד ב-1968, עם הקמת "העמותה המרוקאית לתמיכה במאבק הפלסטיני" הפועלת עד עצם היום הזה. לאורך השנים, הוקמו תנועות נוספות, כמו ארגון "המשקיף המרוקאי להתנגדות לנורמליזציה" שהוקם בינואר 2013 ונחשב לארגון המרכזי המוביל את ההתנגדות לנורמליזציה בין מרוקו וישראל. תנועות אלה פועלות באמצעות גיוס תרומות, ארגון כנסים וימי עיון להעלאת המודעות למאבק הפלסטיני, פעילויות שדולה בפרלמנט המרוקאי ומחוץ למרוקו, הפגנות תמיכה רחבות היקף במאבק הפלסטיני, והפגנות וחרמות נגד שיתופי פעולה עם ישראל.¹⁹

התגובות במרוקו לחידוש היחסים הרשמיים עם ישראל מורכבות. מצד אחד, נרשמה שמחה רבה, אולם זו נבעה יותר מההישג האחר שהתאפשר הודות לחידוש היחסים עם ישראל, והוא ההכרה האמריקאית בריבונות מרוקאית באזור הסהרה המערבית.²⁰ לצד גילויי תמיכה, עלו גם התנגדויות לא מעטות. ברמה המדינית, חברי מפלגת הצדק והפיתוח ובראשם ראש הממשלה המכהן, סעד א-דין אל-עות'מאני, זכו לקיטונות של ביקורת ואף האשמות בבגידה.²¹ ייתכן שיש בכך כדי להסביר חלק משרשרת ההתפטרות שהכתה במפלגה בעקבות זאת. חידוש היחסים בין המדינות העלה שאלות נוקבות בזירה הפוליטית במרוקו, הנערכת בימים אלה למערכת בחירות שתתקיים לקראת סוף 2021.²² גם בזירה האזרחית נרשמה מגמה מעורבת. מצד אחד, חלה התעוררות ניכרת שכללה הקמת ארגונים חדשים שעוסקים בחיזוק הקשר עם ישראל והעמקת פעילותם של אחרים,²³ אך לא חסרו גילויי מחאה והתנגדות.

השאלה שנותרה ללא מענה היא כיצד תשפיע מעורבות מרוקאית בסכסוך הישראלי-פלסטיני, אם אכן תתרחש, על הזירה הציבורית במרוקו. האם הציבור המרוקאי, לרבות הגורמים הפוליטיים השונים, יקבלו צעד זה בברכה ויראו בו כזה שנועד להיטיב עם הפלסטינים ולהביא ליישוב הסכסוך, או שמא עשוי צעד זה להיתפס כמתן הכשר לישראל ולעמדותיה וכפגיעה נוספת באינטרס הפלסטיני. התשובה לשאלה הזו אינה תלויה במרוקו לבדה, אלא גם בצד הישראלי והפלסטיני, במעורבות שחקנים נוספים מהקהילה הבינלאומית ובמציאות הפוליטית והחברתית. את כל אלה קשה לחזות בשלב זה אולם אין ספק שאי הוודאות הזו משפיעה על השיקולים של מרוקו האם להיכנס להרפתקה הזו, ואם כן באיזה אופן.

ה. כיצד תוכל מרוקו לתרום לקידום שלום ישראלי-פלסטיני?

מרוקו אינה, ולא תהיה, המדינה המרכזית שתניע, תתמוך או תתווך בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני. בקהילה הבינלאומית יש שחקנים עוצמתיים יותר, בעלי משאבים רבים יותר או מנופי לחץ אפקטיביים יותר,

¹⁸ Moath al-Amoudi, "[Morocco wants to help resolve Palestinians' problems](#)," *Al-Monitor*, 25 May 2018.

¹⁹ תנועות חרם נוספות שהוקמו לאורך השנים כוללות את "ארגון הפעולה הלאומי למען פלסטין במרוקו", שהוקם ב-1998 על רקע תהליך אוסלו; ארגון "בי.די.אס מארוק", שהוקם ב-2005; וארגון "המשקיף המרוקאי להתנגדות לנורמליזציה", שהוקם בינואר 2013 ומתאם בין מספר ארגונים ותנועות הפועלות בתחום. להרחבה, ראו: עינת לוי, "[ישראל ומרוקו: שיתופי פעולה עם שורשים](#)", *מיתווים - המכון הישראלי למדיניות חוץ אזרחית*, יולי 2018.

²⁰ כותרות העיתונים ומהדורות החדשות הדגישו את ההכרה בריבונות מרוקאית על הסהרה ואילו חידוש היחסים הרשמיים עם ישראל הוצעו במעמקי הטקסט.

²¹ "[Morocco PM Rejects 'Betrayal' Accusations after Signing Normalization Deal with Israel](#)," *Asharq Al-Awsat*, 24 January 2021.

²² "[Driss El Azami Idrissi Demissionne de la presidence du Conseil national du PJD](#)," *Le Desk*, 26 February 2021;

ביקורת חריפה הוטחה גם מצד אלג'יריה השכנה, כשסערה ציבורית פרצה בעקבות סאטירה אלג'יראית שהציגה את מלך מרוקו באופן נלעג על רקע חידוש היחסים עם ישראל.

²³ הכוונה לארגוני חברה אזרחית המקדמים את הקשר בין ישראל ומרוקו, נושא שנחשב קודם לכן לרגיש ואף אסור דה-פאקטו. לדוגמה, ארגון מימונה שהוקם ב-2007 על ידי סטודנטים מוסלמים חתם בינואר 2021 על מזכר הבנות עם הממשל האמריקאי, במטרה להיאבק בגילויי האנטישמיות, האסלאמופוביה ובדה-לגיטימציה של ישראל.

שיכולים תחת נסיבות מסוימות להיות משמעותיים יותר בהנעה או ליווי של תהליך השלום. אולם, המאפיינים הפוליטיים, הזהותיים והגיאוגרפיים של מרוקו מעניקים לה הזדמנות למלא תפקיד מסייע ותומך במגוון רחב של נושאים וזירות הקשורים לקידום השלום.

מדיניות-החוץ של מרוקו השואפת למקם עצמה כמדינה ניטרלית התורמת ליציבות אזורית, היחס החיובי והאמון היחסי שהיא מקבלת מצד הפלסטינים והישראליים כאחד, והניסיון ההיסטורי שלה, מעניקים למרוקו הזדמנות לסייע בתיווך בין הצדדים. נכון, אין היא מעצמה שתעניק ערבויות כספיות או ביטחוניות למי מהצדדים, אך היא בהחלט יכולה לשמש כמקום מפגש ניטרלי ונוח לשיחות, וכמי שיכולה להעביר מסרים בין הצדדים.

אחת מסוגיות הליבה בסכסוך הישראלי-פלסטיני, אשר תרמה רבות לכישלון סבבי משא ומתן קודמים, היא סוגיית ירושלים והמקומות הקדושים. הצדדים ניסו וכשלו למצוא פתרון יצירתי ומוסכם להר הבית/אל-חראם א-שריף. סוגיית ירושלים היא רחבה יותר מאשר הסכסוך הלאומי בין ישראל והפלסטינים, ומערבת בתוכה שחקנים רבים. בין היתר ניתן למנות את המאמינים משלוש הדתות המונותאיסטיות, ירדן שמחזיקה בתפקיד שומרת המקומות הקדושים מטעם העולם הערבי, ערב הסעודית שמעוניינת בדריסת רגל יוקרתית בירושלים, כך גם תורכיה, הכנסייה הקתולית והאורתודוקסית, וכמובן מרוקו אשר כאמור מחזיקה בתפקיד פורמלי ביחס לירושלים מטעם ארגון המדינות המוסלמיות. כל פתרון יצירתי אליו יגיעו הצדדים במשא ומתן על ירושלים יידרש ללגיטימציה רחבה ככל שניתן מכמה שיותר שחקנים. למרוקו יש משקל סימלי חשוב בזירה זו והזדמנות להעניק לגיטימציה זו להסדר המוסכם שיימצא. עוד בעניין סוגיות הליבה, הקהילה הבינלאומית רואה קווים דומים בין הסכסוך הישראלי-פלסטיני לבין התביעה של מרוקו לריבונות בסהרה המערבית, לפחות בכל הקשור לדיני כיבוש ותביעת ריבונות. מרוקו עושה, וככל הנראה תמשיך לעשות, כל שתוכל כדי למנוע השוואה בין שתי הסוגיות, אך יש מקום ללמידה והשוואה בנוגע להתייחסות הבינלאומית לשני המקרים.

מיקומה הגיאופוליטי של מרוקו בין מזרח ומערב ובין אפריקה ואירופה מעניק לה משאב נוסף ומייצר גם הוא הזדמנויות לתרומה מצדה לתהליך השלום. מרוקו חברה בארגונים האזוריים של אפריקה, ויכולה לחבר את מדינות אפריקה ולהביא גם אותן לתמוך בתהליך השלום. מרוקו שותפה גם למרחב אגן הים התיכון, בו נמצאות גם ישראל והרשות הפלסטינית. אמנם עבור ישראל השותפות עם קפריסין, יוון ומצרים באגן הים התיכון היא מיידית יותר, אולם מרוקו יכולה להיות שותפה משמעותית לחיזוק המוסדות ושיתופי הפעולה ברחבי אגן הים התיכון כולו, ותוך כדי כך למנף מסגרות אזוריות לקידום שיתוף פעולה ישראלי-פלסטיני (דוגמת ארגון איחוד הים התיכון, ה-UfM, בו חברות ישראל והרשות הפלסטינית).

מרחב נוסף בו מרוקו יכולה לשחק תפקיד בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני הוא המרחב הציבורי הישראלי הפנימי. מרוקו מחזיקה בהון סימבולי, זהותי ורגשי עבור יהודים מרוקאים רבים בישראל. לתמיכתה של מרוקו, ולתמיכתו של המלך במשא ומתן ישראלי-פלסטיני, יכולות להיות השפעות חיוביות על התפיסה של המשא ומתן בקרב הישראלים יוצאי מרוקו. השפעה זו יכולה לגדול ככל שהקשרים האזרחיים הפומביים בין המדינות יתפתחו תחת כינון היחסים המחודש בין המדינות וחימום הקשרים.

בהינתן רצון פוליטי ישראלי ופלסטיני לקידום תהליך שלום, הצדדים ימצאו במרוקו בת ברית אמינה, מחויבת, וחיובית, המחזיקה בהזדמנויות ונכסים רלבנטיים, ואשר תשמח לסייע כמיטב יכולתה להצלחת התהליך.